

આચાર્ય શ્રીવિજયનેમિસૂરિરચિત 'રઘુવંશ' ટીકાની પરિચયાત્મક ભૂમિકા

વિજયશીલચન્દ્રસૂરિ

આચાર્ય શ્રીવિજયનેમિસૂરિજી મહારાજ એ વીસમી શતાબ્દીના એક પ્રભાવક જૈનાચાર્ય હતા. તેમણે જૈન તર્ક તેમ જ હૈમ વ્યાકરણ સાથે સંબંધ ધરાવતા ધણા ગ્રન્થો તથા ટીકાગ્રન્થોની રચના કરી છે, જે મહદંશે મુદ્રિત છે. તેમની એક અપ્રકાશિત તેમજ અપૂર્ણ રચના તે મહાકવિ કાલિદાસના 'રઘુવંશ મહાકાવ્ય'ના દ્વિતીય સર્ગની ટીકા છે. ફક્ત ૩૦ શ્લોકો ઉપરજ રચાયેલી આ અધૂરી ટીકા પળ એટલી તો વિશદ, વિસ્તૃત, મર્મગ્રાહી અને અર્થોદ્ઘાટક છે કે સહૃદય ભાવકના હૃદયમાં, આનું પઠન-અધ્યયન, એક વિલક્ષણ બોધાનન્દ જન્માવી ગયા વિના રહેતું નથી.

પંચકાવ્યોનું અધ્યયન કરવાની પ્રણાલિકા, એ સંસ્કૃત ભાષા-સાહિત્યના અધ્યેતાઓની સદીઓ જૂની માન્ય-સામાન્ય પ્રણાલિકા રહી છે. જૈન મુનિસમુદાયે પણ આ પ્રણાલિકાને અત્યાર સુધી અપનાવી તથા જાળવી રાખી હતી. રઘુવંશ, કુમારસમ્ભવ, કિરાતાર્જુનીય, શિશુપાલવધ અને નૈષધીયચરિત- આ બધાં કાવ્યો ભણવાં-વાંચવાં એ પણ એક રસાનુભવ છે. વ્યાકરણ ભણ્યા બાદ અને તર્કગ્રન્થોમાં પ્રવેશવા પૂર્વે આ કાવ્યગ્રન્થોનું અધ્યયન, વ્યુત્પત્તિ માટે તથા સંસ્કૃતના મહાસાગરમાં અવગાહન કરવા માટે, અનિવાર્ય મનાતું. દુર્ભાગ્યે, આજનો, સંકુચિત ધાર્મિક માનસ ધરાવતો સાધુગણ આ કાવ્યોના અધ્યયનથી વિમુક્ત બની રહ્યો છે; જેનું પરિણામ તેની, સંસ્કૃતજ્ઞ છતાં અર્ધદગ્ધ જ રહી જતી વ્યુત્પત્તિના સ્વરૂપે સતત જોવા મળે છે.

'રઘુવંશ' ઉપર એકાધિક જૈન મુનિઓએ ટીકાગ્રન્થ રચ્યા છે, જે અઘાવધિ અપ્રકાશિત છે. કોઈ રસિક અભ્યાસી જન, જ્ઞાનભળ્ડારોમાં સચવાયેલી આ ટીકાગ્રન્થોની પોથીઓને ડોકલે, સમ્પાદન કરે, તો જૈન ટીકાકારોના સંસ્કૃત સાહિત્ય પ્રત્યેના માતબર યોગદાનનો વિદ્વાનોને અંદાજ અવશ્ય મળે; અને સાથે જ, આ કાવ્યના જૈન સાધુઓએ સાચવેલા-સ્વીકારેલા શુદ્ધતર 'પાઠ' પણ સાંપડે.

મૂઝ વાત પર આવીએ. શ્રીવિજયનેમિસૂરિ મહારાજ સ્વયં આ બધાં કાવ્યોના ઝૂંડા અધ્યેતા તો હતા જ, સાથે સાથે પોતાના અનેક શિષ્યોને તેમણે આ કાવ્યો ભણાવ્યાં પણ હતાં. એવું સાંભળ્યું છે કે તેઓ જ્યારે આ કાવ્યો ભણાવવા બેસતા, ત્યારે એક એક શ્લોક પર કલાકો લેતા. શ્લોકના એકેક શબ્દની વ્યુત્પત્તિ, તેનું વ્યાકરણ, તેના કોશ, તેના સન્દર્ભો, તેના અનેક અર્થો, તેનો મર્મ-આ બધું શોધવાનું તેઓ શીખવતા; અધ્યેતાઓ પાસે શોધાવતા; અને એમ કરીને આખોયે શ્લોક ખખ્ણડશઃ તથા દખ્ણડશઃ સમજાઈ જાય, પછી તેના છન્દ, અલંકાર, રસ અને તેના ભાવો વગેરેની પણ નિરાંતવી ચર્ચા કરતા. ઘણી વખત એક જ શ્લોકને સમગ્રતયા ખોલવામાં દિવસો વહી જતા. પરંતુ પરિણામ એ આવતું કે એમની પાસે આ રીતે ભળનારો શિષ્ય, ૫-૭ શ્લોક ભણે, એટલે બાકીના સમગ્ર મહાકાવ્યને ડકેલવાની ચાવી અર્થાત્ ક્ષમતા તેનામાં સ્વયમેવ પ્રગટી જતી. આ વાતમાં ભારોભાર તથ્ય હોવાનું, પ્રસ્તુત ટીકાનું અધ્યયન કરતાં જ પ્રતીત થાય તેમ છે.

રઘુવંશના પ્રથમ સર્ગને ન લઈને બીજો સર્ગ જ કેમ લીધો ? તે સવાલ સહેજે થાય. તેના ઉત્તરમાં બે કારણો કલ્પી શકાયઃ ૧. સંસ્કૃત સાહિત્યના અભ્યાસી, મહાકાવ્યોના અધ્યયનની એક પરંપરાથી વાકેફ હશે કે ‘રઘુવંશ’ ભળવાનો શુભારમ્ભ બીજા સર્ગથી જ કરાય છે; પ્રથમ સર્ગ ભણાવવામાં આવતો નથી. શક્ય છે કે એ પરંપરાનો નિર્વાહ અહીં ટીકાકારે કર્યો હોય. ૨. ટીકાકારનો મુખ્ય આશય ‘કાવ્ય-વિવરણ’નો ન હોતાં, કાવ્યના આલમ્બન દ્વારા ‘અહિંસા’ના પરમ તત્ત્વને નિરૂપવાનો હોય, એમ લાગે છે. અલબત્ત, કાવ્યના પારમ્પરિક વિવરણમાં તેઓ ક્યાંય ઊંળા ઊતરતા નથી; વલ્કે મલ્લિનાથ જેવા આરૂઢ ટીકાકારને પણ હંપાવી દે તેવી સશક્ત વ્યાખ્યા તેઓ આપે છે. આમ છતાં, તેમનો નિહિત આશય, ઉપર સૂચવ્યું તેમ, અહિંસાતત્ત્વના મર્મોદ્ઘાટનનો હોય તેમ લાગ્યા કરે છે. ૩૦મા પદ્યની ટીકા અધૂરી રહી છે તે પૂરી રચાઈ હોત, અને તે પછીના સિંહ અને દિલીપ વચ્ચે થયેલા સંવાદની, સિંહ દ્વારા ગોવધ માટેના પડકાર અને ગાયના દૈવી રક્ષણની તથા તે પછીની રાજાની સ્થિતિની વાર્તા વર્ણવતાં પદ્યોની ટીકા મઠી હોત તો, ઉપરની સમ્ભાવનાની તથ્યતા વધુ સ્પષ્ટ થઈ શકત. તો, પોતાના આ આશયને સિદ્ધ કરવામાં ટીકાકારને માત્ર બીજો સર્ગ

જ ઉપયુક્ત છે; પ્રથમ સર્ગ હરગીજ નહિ; માટે પળ તેમણે બીજા સર્ગ ઉપર જ કલમ ચલાવી હોય, તો તે બનવાજોગ છે.

રઘુવંશ જેવા મહાકાવ્ય ઉપર ટીકા લખવા માટે કેવી અને કેટલી સજ્જતા જોઈએ, તેનો અંદાજ આ ટીકાગ્રન્થનું અવલોકન કરવાથી મળી રહે છે. એકેક શબ્દોની વ્યુત્પત્તિ, પ્રયોગ-સાધનિકા, લિઙ્ગદર્શન, કોષનાં સમર્થન અને તે દ્વારા અર્થનિશ્ચય, જુદાં જુદાં મતો-દર્શનો તથા તેના ગ્રન્થસન્દર્ભોની તથા ગ્રન્થકારોની જાણકારી-ઇત્યાદિ કેટલી બધી બાબતોનું જ્ઞાન, આવી ટીકા લખનારમાં હોવું જોઈએ ! તેનો અણસાર આ અપૂર્ણ રચના દ્વારા પણ મળી જાય છે; ઉદાહરણ તરીકે :-

પ્રત્યેક પદ્યગત પ્રત્યેક શબ્દની વ્યુત્પત્તિ અહીં, સિદ્ધહેમ તેમજ પાણિનીય એમ બન્ને વ્યાકરણોના આધારે, સૂત્રો, -ઉણાદિસૂત્રો- ભાષ્ય-વાર્તિક-ધાતુપાઠ ઇત્યાદિના સ્પષ્ટ હવાલા સાથે, આપવામાં આવી છે. મલ્લિનાથસમેત અન્ય ટીકાકારોએ કેટલાક ખાસ શબ્દોની જ વ્યુત્પત્તિ આપી છે, તે પણ વ્યાકરણાદિના સ્પષ્ટ સન્દર્ભોપૂર્વક નહીં જ; જ્યારે અહીં તો એક એક શબ્દના તાળાવાળા સસન્દર્ભ છૂટા પાડીને સમજાવ્યા છે, જે આ ટીકાની વિલક્ષણ મૌલિકતા છે. સમાસ હોય ત્યાં પણ, બન્ને વ્યાકરણના મતે, જે જે પ્રકારે સમાસ થઈ શકે તે બધા દેખાડીને, એ સ્થલે ગ્રાહ્ય બને તેવો સમાસ તેમણે અલગ તારવી બતાવ્યો છે. દા.ત. શ્લોક ૨માં 'ધર્મપત્ની' શબ્દ-સમાસની ચર્ચા.

કોષના સન્દર્ભો પણ પદે પદે આપ્યા છે. અધિધાનચિન્તામણિનામમાલા (હૈમ કોષ), હૈમ શેષ, અનેકાર્થસંગ્રહ, અમરકોષ, વૈજયન્તી, મંચ, શાશ્વતકોષ, વિશ્વલોચન કોષ, યાદવ કોષ - એમ વિવિધ કોષોના હવાલા સાથે, એકેક શબ્દના તમામ અર્થો દર્શાવે છે, અને છેવટે પ્રસ્તુત સન્દર્ભમાં તે શબ્દ કયા અર્થમાં પ્રયોજાયો છે, તેનું નિર્ધારણ-આપે છે. શબ્દે શબ્દે આટલા કોષોના હવાલા તથા અર્થોનો મેલ્લાવડો અન્યત્ર ભાગ્યે જ જોવા મળે. દા.ત. શ્લોક ૧માં 'અથ' શબ્દના અર્થની ચર્ચા જુઓ. વધુમાં, શબ્દ તથા તેના અર્થના નિશ્ચય માટે માત્ર શબ્દકોશોનો જ હવાલો લીધો છે એવું નથી; તે ઉપરાંત, અનેક સ્થલે, ગીતા, સાંખ્યકારિકા, સ્મૃતિ, સંગીતશાસ્ત્ર, ઇત્યાદિના સન્દર્ભો પણ ઉદ્ઘૃત કર્યા છે, અને તેના આધારે અર્થ-વર્ણન તથા અર્થનિર્ણય પણ કર્યા છે. દા.ત. શ્લોક

૮ માં 'સત્ત્વ' શબ્દની ચર્ચા જુઓ. વઢી, 'સત્ત્વ' શબ્દમાં બે 'ત' કાર ક્યારે પ્રયોજાય, તેની પળ ચર્ચા ત્યાં કરી છે.

તો તર્કસભર ચર્ચા પળ આ ટીકામાં જોવા મળે છે. શ્લોક ૧૭માં પ્રથમ પદ 'સઃ' છે. એ પદથી કોનો પરામર્શ કરવો - તે મુદ્દે ટીકાકારે ત્યાં પ્રારમ્ભમાં જ માર્મિક તર્કવાદ કર્યો છે, અને તે દ્વારા 'સઃ' પદથી 'દિલીપ'નો પરામર્શ કરવાનો છે તેમ સિદ્ધ કરી બતાવ્યું છે. એજ રીતે શ્લોક ૧૨ની ટીકામાં 'કીચક' પદની વ્યાખ્યા કરતાં, અને શ્લોક ૨૧ની ટીકામાં 'ગો' શબ્દના પ્રવૃત્તિનિમિત્તની ચર્ચામાં, સંક્ષેપમાં જ છતાં રસપ્રદ બને તે રીતે તાર્કિક ઝમેષો દર્શાવ્યા છે.

શ્લોક ૨૧માં 'ધાતુ' વિષે અનેક સન્દર્ભો સહિત ચર્ચા કરી છે, તેમાં ધાતુવિશેષો વિષે વર્તમાન વિજ્ઞાનના નિયમો પળ ટાંકી બતાવ્યા છે, જે ટીકા-કારના, સમસામયિક પ્રતિપાદનો વિષેના, વ્યાપક અવગાહનના સૂચક બની રહે છે.

કોઈ પળ ગ્રન્થના વિવરણકારને તેના પૂર્વજ વિવરણકારોના રચેલા વિવરણનો ટેકો લેવાનું લગભગ અનિવાર્ય હોય છે. પ્રસ્તુત ટીકાકારે પળ 'મલ્લિનાથ' જેવા પ્રસિદ્ધ અને માન્ય પૂર્વ સૂરિના વિવરણનું આલમ્બન અવશ્ય લીધું જ હોય. પરંતુ, મલ્લિનાથના શબ્દોના મર્મનું પળ ક્વચિત્ એવું રૂઢું ડઢાટન આ ટીકાકારે કર્યું છે કે જે ખૂબ રસપ્રદ બની રહે છે. શ્લોક ૧૧માં 'ઉપોષિતાભ્યાં' શબ્દ આવે છે. તેમાં 'દૃષ્ટિના ઉપવાસ'ની વાત છે- ઉપમા દ્વારા ત્યાં ટીકાકારે એક વાક્ય નોંધ્યું છે : 'યથા ઉપોષિતોઽતિતૃષ્ણયા જલમધિકં પિબતિ'. સમ્ભવતઃ આ વાક્ય 'મલ્લિનાથ'નું છે. કેમકે ટીકાકારે તે વાક્ય ઉપર વિવરણ કરતાં મર્મોદ્ઘાટન આ પ્રમાણે કર્યું છે : "અનેનાઽર્થકરણેનાઽસ્ય વૃત્તિકારો મલ્લિનાથઃ ચતુર્વિધાહારત્યાગરૂપ એવ વાસ્તવ ઉપવાસઃ, ન તુ ફલાહારરૂપ ઇતિ જ્ઞાપયતિ". 'ઉપવાસ' વિશેની ત્યાં થયેલી સમગ્ર ચર્ચા પળ માર્મિક અને તાર્કિક છે. શ્લોક ૨૩માં આવતા 'નિપીડ્ય' પદ નો અર્થ મલ્લિનાથે 'સંવાહ્ય' નહિ કરીને 'અભિવન્ધ્ય' એવો કર્યો છે, તેવો સૂક્ષ્મ મર્મ પકડીને ટીકાકાર નોંધે છે કે 'અત્ર સ્ત્રીપાદસંવાહનમયુક્તં પુરુષસ્યેત્યભિસન્ધાય અભિવન્ધેતિ (વિવૃતવાન્) મલ્લિનાથ ઇત્યનુમીયતે' । આ વાત પળ કેટલી માર્મિક છે !

ટીકાકાર એક જૈન મુનિ-આચાર્ય છે, અને તેમનો ટીકારચનાનો પ્રમુખ આશય, 'અહિંસા' અને તેવા અન્ય પદાર્થો પરત્વે, 'રઘુવંશ' જેવા મહાકાવ્યના આલમ્બનપૂર્વક, જૈન તત્ત્વદૃષ્ટિનું પ્રતિપાદન કરવાનો છે, તે સુસ્પષ્ટ જાણી શકાય છે-આ ટીકાના અવલોકનથી. એ આશયમાં ટીકાકાર કેટલા સફળ થયા છે, તે પળ જોઈએ :

શ્લોક ૧૬માં 'અતિથિ' અને 'ક્રિયા' શબ્દો આવે છે. ત્યાં કોષ અને અન્ય આધારો પ્રમાણે તે બંનેના અર્થ તથા વ્યુત્પત્તિ આપવાની સાથે જ, જૈન પરિભાષા પ્રમાણે 'અતિથિ' કોને ગણાય, અને દેવતા-અતિથિ-પિતૃ આદિ માટે કરવાની 'ક્રિયા' કઈ હોય- તેનું પણ પ્રતિપાદન કર્યું છે. તે પ્રમાણે 'સંસારત્યાગી મુનિને જ અતિથિ ગણાવેલ છે, અને 'સ્તવન-ભક્તિ-સત્કારાદિ'ને ક્રિયા તરીકે વર્ણવી છે. વઢી, એ જ શ્લોકના ચોથા ચરણમાં 'શ્રદ્ધેવ સાક્ષાદ્ વિધિનોપપન્ના' એવો પદ્યાંશ છે, તેનો સંવાદ જૈનસમ્મત 'જ્ઞાનક્રિયાભ્યાં મોક્ષઃ' એ સૂત્ર સાથે સુયોગ્ય રીતે ટીકાકારે મેઢવી બતાવ્યો છે. ત્યાં પ્રાસંગિક તાર્કિક ચર્ચા પણ કરી છે, અને જૈન શાસ્ત્રોમાં 'જ્ઞાન' અને 'ક્રિયા' માટે જે ખણ્ડનાત્મક વાક્યો જોવા મળે છે, તે પરસ્પર નિરપેક્ષ એવા તે બંને પરત્વે હોઈ 'અર્થવાદ' માત્ર છે, તેવું સરસ તર્કસંગત સમાધાન પણ કરી આપ્યું છે.

શ્લોક ૨૨માં 'ભક્તિ' શબ્દ આવતાં, ટીકામાં જૈનમતમાં સ્વીકૃત 'ભક્તિ' પદાર્થનું વિસ્તારથી નિરૂપણ કરેલ છે. તેમાં અનેક સંસ્કૃત-પ્રાકૃત જૈન ગ્રન્થોનાં ઉદ્ધારણો ટાંક્યાં છે. ભક્તિની વિવિધ વિધાઓ બતાવી છે. દિગમ્બર જૈનો સાથે અમુક વિધામાં મતભેદ પડે છે, તેની ચર્ચા સમ્મતિતર્કમાંથી જોવાનું સૂચન પણ કર્યું છે. પ્રસંગોપાત્ત, મિથ્યાશ્રુત એટલે કે જૈનેતરોનાં શાસ્ત્રો પણ જો સમ્યક્ત્વવંતો દ્વારા પરિગ્રહાય તો તે સમ્યક્ જ્ઞાન બને છે, એવું પ્રતિપાદન કરતાં તેના સમર્થનમાં ભગવદ્ગીતાનો શ્લોક ટાંકીને 'યોગવાસિષ્ઠ' ગત શ્રીરામની ઉક્તિને ટાંકી આપી છે. આ પછી 'ગીતા'ના સન્દર્ભો તથા મલ્લિનાથની વ્યાખ્યા પણ ટાંકેલ છે. 'ભક્તિ' વિષયક આ વિસ્તાર ભાવકને માટે કદાચ અપ્રાસંગિક બની રહે તેવો ભય જાગે ધરો.

શ્લોક ૨૩માં 'ગુરુ' શબ્દ આવતાં તેની ટીકામાં સ્મૃતિ, પુરાણ વગેરેના હવાલાપૂર્વક 'ગુરુ'ની વ્યાખ્યા આપ્યા પછી, જૈનમતે હેમચન્દ્રાચાર્ય તથા

હરિભદ્રસૂરિના ગ્રન્થો તથા અન્ય વિવિધ જૈન ગ્રન્થોના સન્દર્ભો આપીને 'ગુરુ'ની વ્યાખ્યા આપેલ છે. તેમાં પ્રાસંગિક એક મધ્યકાલીન ગુજરાતી કવિ 'અચ્યુ'નો છપ્પો પગ છે.

શ્લોક ૨૫માં 'વ્રત'નું સ્વરૂપ, ૨૬માં 'ગદ્ગાપ્રપાત-કુણ્ડ'ની વાત તથા ૨૬ વિદ્યાદેવીનાં નામો, ૨૭માં 'મન'નું સ્વરૂપ, ૨૮માં અન્ય મતો પ્રમાણે 'શબ્દ'નું વર્ણન કર્યા પછી જૈનમતે તેનું સ્વરૂપ, 'સાધુ'ની વ્યાખ્યા તથા તેના સન્દર્ભે પण्डितराज (जगन्नाथ)ના બે શ્લોકો, યોગદૃષ્ટિના ૮ પ્રકારોની વાત, - આ અને આવી અનેક વાતો જૈનમતને અનુસારે પગ ટીકાકારે આલેખી છે, જે અધ્યેતાઓને જૈન દૃષ્ટિબિન્દુ સમજવામાં ખૂબ ઉપયોગી બની રહે તેવી છે.

શ્લોક ૨૯માં 'ગો' અર્થાત્ 'ગાય'ના વિવિધ પ્રકારો, નામો અને તેની વ્યાખ્યાઓ છે, તો 'ગો' શબ્દના વિવિધ અર્થો પગ તેનાં ઉદાહરણો સાથે ટીકાકારે નોંધ્યા છે, જે અપૂર્વ છે. એ જ રીતે 'ધાતુ'ની પગ અનેક જાતિઓ તથા તેની વ્યાખ્યાઓ અહીં સંગ્રહી છે, તે પગ નોંધપાત્ર ગણાય.

શ્લોક ૩૦માં હિંસા-અહિંસાની ચર્ચા આવે છે. તે પ્રસંગે ટીકાકાર 'જૈનમતમાં' જેવું આ બંનેનું સ્વરૂપ છે તેવું અન્ય કોઈ મતમાં ન હોવાનું, ખુલ્લું પ્રતિપાદન કરીને પછી બૌદ્ધ મત, મનુસ્મૃતિ વગેરેના સન્દર્ભો ટાંકે છે; તેનાં વિવિધ અર્થઘટનો નોંધે છે; હિંસાને ધર્મ પ્રરૂપતી 'શ્રુતિ' અને 'સ્મૃતિ'ની અપ્રમાણતા પુરવાર કરે છે; અને તે પછી મહાભારત, ભાગવત, શિવપુરાણ વગેરેના સન્દર્ભો ટાંકીને 'અહિંસા' જ ધર્મ છે, આચાર છે, હિંસા નહિ, તેવું ભારપૂર્વક સ્થાપિત કરી આપે છે.

આ પછી ટીકાકાર, પોતાનું આ વિષયનું અવગાહન કેટલું વ્યાપક છે તેનો અણસાર આપતા હોય તેમ, જરથોસ્તી-પારસી ધર્મના ધર્મગ્રન્થોનાં અહિંસાપરક વચનો ટાંકીને તેનું અર્થઘટન આપે છે; લોટીયા ચોરાની તેમજ મહમ્મદીય અર્થાત્ મુસલમાન (ઇસ્લામ) ધર્મની માન્યતાના ગ્રન્થો (કુરાન આદિ)નાં વચનો (આયતો) ટાંકી તેના અર્થ સમજાવે છે; અને છેવટે ખ્રિસ્તી સંપ્રદાયના બાઇબલ વગેરેનાં ઉદ્ધરણો ટાંકીને તેના અર્થ વર્ણવવા દ્વારા પગ હિંસા ત્યાજ્ય છે. અને અહિંસા જ ધર્મ છે તથા આચરણીય છે, એમ પુરવાર કરી બતાવે છે.

અને આ સાથે જ ટીકાનો છેડો આવે છે. આ વખતે થાય કે હજી

આ ટીકા આગલ રચાઈ હોત તો કેટલા બધા પદાર્થો પ્રાપ્ત થાત ! અસ્તુ. જેટલી મઠી છે તે પણ ઓછી તો નથી જ.

*

આ ટીકાની હસ્તપ્રતિઓ વર્ષો પૂર્વે પૂજ્યપાદ આચાર્ય શ્રીવિજયનન્દનસૂરિજી મહારાજે મને આપી હતી, સાચવવા માટે. તેનું પ્રકાશન કરવાની ઇચ્છના વર્ષોથી હતી, તે આજે 'અનુસન્ધાન'ના માધ્યમથી સફળ થાય છે તેનો આનન્દ છે. આની પ્રતિલિપિ તથા ટિપ્પણી વગેરેનું કાર્ય મુનિ ધર્મકીર્તિવિજયજીએ કર્યું છે. વિદ્વાનો તથા અભ્યાસીઓને રસ પડે તેવું ઘણુંબધું આ ટીકામાં છે, તેઓ આના પર અભ્યાસલેખો આપે તેવું ઇચ્છું.

